

II. SANTUARIO DO SANTO ANXO DE ANSEÁN (O CORGO) (LUGO)

José Manuel Blanco Prado

1. ALGÚNS DATOS HISTÓRICOS E XEOGRÁFICOS DA PARROQUIA DE ANSEÁN .

Desde unha óptica eclesiástica, a freguesía de Santa Catarina de Anseán pertence ao Arciprestado de Farnadeiros e a diócese de Lugo¹. A efectos civís forma parte do concello de O Corgo e da provincia de Lugo².

Segundo *Manuel Vázquez Seijas* houbo unha torre, a Torre de Anseán, do Marqués de Astorga, título concedido a *Álvaro Pérez Osorio* en 1465 polo *Rei Enrique IV*. Dela faise referencia no proceso que tivo lugar no ano 1526 contra D. Alonso de Fonseca. A torre foi destruída polos irmandiños no século XV e, logo, volveuse a reconstruír. Sen embargo co paso dos anos foise deteriorando debido ao abandono dos donos e a falta de cuidado por parte dos caseiros³.

2. ALGÚNS TRAZOS SOBRE A NOCIÓN DE RELIXIÓN POPULAR.

Para o teólogo *Luís Maldonado* a relixiosidade popular que él prefere darlle o nome de “catolicismo popular” é a síntese dun cristianismo establecido nas poboacións rurais de Europa logo de introducirse nas súas creencias, é decir, na súa relixiosidade telúrica e no seu estilo de vida agrocultural⁴. Este

SANTUARIO DO SANTO ANXO

concepto está moi ligado coa visión estática a que fai alusión *Michel Vovelle*⁵. Pola súa banda, *Pedro Castón Boyer* prefere falar de relixiosidade tradicional para diferenciarla

---

¹ Segundo Elías Valiña Sanpedro foi unha freguesía única ata 1893, ano no que se lle uniu Manán de Abaixo. Posúe as entidades de poboación de Castro, Corral, Lamapulleira, Mourelle, Peizás, Portela e Torre.

² Anseán é unha parroquia situada ao Sur do concello de O Corgo, que dista 13 km. da capital provincial.

³ XIZ, Xulio: O Corgo, amplo horizonte. O Corgo: Ed. Concello de O Corgo, páx. 99.

⁴ MALDONADO, Luís.: “Dimensiones y tipos de la religiosidad popular”, en *Concilium (Rev. Internacional de Teología)*, 206, 1986, páxs.9-18.

⁵ VOVELLE, Michel.: “La religión popular”, en *Ideologías y mentalidades*. Barcelona: Ariel, 1985, pp.125-131.

dunha relixiosidade oficialista. A primeira estaría reflectida en todos aqueles comportamentos relixiosos, que integran a cultura dun pobo e, polo tanto, vencellados co seu universo simbólico ⁶. En contraposición coa visión anterior, ésta estaría máis relacionada cunha concepción dinámica⁷.

O antropólogo W.A. Christian evita o uso da expresión “relixión popular” xa que o termo “popular” rematou por connotar o sentido de rural por oposición a urbano; primitivo por oposición a civilizado; tradicional por oposición a moderno... Isto motiva que sexa partidario de falar de relixiosidade local, xa que os costumes relixiosos coas súas semellanzas e diferencias teñen en común á vinculación a un lugar concreto e un orixe histórico⁸. Así mesmo o historiador *Andrés Gallego* non utiliza a expresión relixión popular senón que fai mención aun refacer a vivencia relixiosa na historia, é dicir ás formas de vivir a relixión ⁹. Finalmente os antropólogos *Gurutze Arregui e Ander Manterola* manifestan que a relixiosidade popular é unha das manifestacións da cultura dunha comunidade, que ten como ámbito de estudio o conxunto de creencias e rituais froito da actividade simbólica dun grupo humano e que o propio grupo humano caracterizou como sagrados e relixiosos ¹⁰.

A relixiosidade de cada pobo, como todo fenómeno vivo, ten os seus trazos especiais. Cada comunidade vive e manifesta a fe dun xeito propio. Unha relixiosidade é popular cando se configura con ese pobo e manifesta o seu sentir. É parte da cultura, dun modo de pensar e de vivir. Para comprendela cómpre ter en conta o pasado, o que na actualidade lle rodea, os trazos do lugar, o estilo das persoas, como viviron o

---

“Esta visión, propia dos folkloristas estaría relacionada cun conxunto de supervivencias kpagás, de supersticións e xestos máxicos, con trazos de sincretismo cristián”.

⁶ CASTÓN BOYER, Pedro.: “La religiosidad tradicional en Andalucía. Una aproximación sociológica”, en CASTÓN BOYER y otros, *La religión en Andalucía. Aproximación a la religiosidad popular*. Sevilla: Edt. Andaluzes Unidos, 1985, p. 101.

⁷ VOVELLE, Michel.: “La religión popular”, en *Ideologías y mentalidades*. Barcelona: Ariel, 1985, pp.125-131.

⁸ “Esta acepción estaría vinculada a unha relación dialéctica entre religión oficial y popular...”
⁸ CHRISTIAN JR, William A.: *Religiosidad local en la España de Felipe II*, Madrid: Nerea, 1991, pax. 11.

⁹ GALLEGO, Andrés.: “Práctica religiosa y mentalidad popular en la España Contemporánea”, en *Hispania Sacra*, 46, 1994, páx. 331.

¹⁰ ARREGUI, Gurutze e MANTEROLA, Ander.: “Religiosidad popular”, en Aguirre, Ángel (dir.). *Diccionario temático de Antropología*. Barcelona: Boixaneu, 1993, páx.532.

cristianismo, que é o que herdaron dos séculos pasados, que é o que cada unha das xeracións recibiu e

IMAXE DO SANTO ANXO

aportou. Polo tanto, é popular o que o pobo crea mais tamén o que recibe, asimila e fai propio. Unha das manifestacións da relixiosidade popular radica nos santuarios.

3. A NOCIÓN DO SANTUARIO.

O santuario é un lugar de culto simbolizado por unha ermida, capela ou igrexa parroquial ao que acoden devotos non só da comunidade parroquial, na que se ubica o espacio sagrado, senón tamen doutras freguesías. Neste último caso adoitan vir dun xeito individual ou colectivo. Polo tanto, podemos facer alusión a un espazo xeográfico ao que o antropólogo *W. A. Christian* denomina “territorio de gracia”, sobre o que un santuario proxecta a súa influencia en función do poder de convocatoria que exerce a súa imaxe sagrada en cuestión. Este territorio –segundo *Carme Pernas*- pódese reducir a un ámbito parroquial, municipal, comarcal, regional e extra-rexional, que é o menos frecuente ¹¹. Os devotos veñen a este recinto sagrado por un dobre obxectivo:

1º. Pregar da imaxe sagrada¹² a súa intercesión ante determinadas peticións de índole material – sandación de colleitas, facenda carácter espiritual.

2º. Cumprir promesas á logo de que lles rogativas

prevención e doenzas, boas familiar etc.,- e de unha serie de devandita imaxe concedese as solicitadas.

RETABLO CENTRAL DO SANTUARIO

“Los santuarios son percibidos como espacios sagrados, de los cuales irradia la salud material o espiritual, y a los que se acude de forma individual o colectiva” ¹³.

¹¹ BLANCO PRADO, J.M. e PERNAS BERMÚDEZ, Carmen: “ I. Introducción: As romarías e o seu significado” (Os santuarios do concello de A Pastoriza (Lugo), en *Rev. Croa*. Asociación Amigos do Castro de Viladonga. Castro de Rei .Lugo. Referencia de: Carme Pernas Bermúdez, páx.71.

¹² A imaxe sagrada está representada por diferentes advocacións de Cristo, a Virxe, e os Santos, que son avogosos ante diversos males.

¹³ PRAT I CAROS, Joan: “Los Santuarios Marianos en Cataluña: una aproximación desde la etnografía”, en *La Religiosidad popular, III*. Hermandades, Romerías, Santuarios. Anthropos, Barcelona, 1989, páx. 227.

“Los santuarios son lugares precisos de transformación de la energía divina para utilización humana y de transformación de la energía humana para propósitos divinos”¹⁴.

Por outra banda, o crego *Xosé Antón Míguelez* na análise que fai sobre os santuarios distingue os seguintes elementos: a vivencia do social vencellado a uns lugares e obxectos concretos; o predominio da emoción sobre a racionalidade; a cosmovisión estática e non histórica; e o carácter popular pouco institucionalizado ¹⁵.

Finalmente nos santuarios podemos apreciar a existencia dunha triple dimensión:

1ª. Espacial. Trátase de lugares que son puntos de encontro, de contacto, de intersección das diversas zonas do real, da heteroxeneidade dos diferentes estratos da realidade (o divino e o humano, o sagrado e o profano) ¹⁶. En moitas ocasións, os lugares onde se ubican os santuarios están relacionados con lendas ou aparicións milagreiras de santos-as, con reliquias... ou mesmo como lugares onde antano se celebraban prácticas pagáns e cultos á natureza...¹⁷.

2ª Temporal. Os santuarios son o eixo unificador dunha serie de ritmos vitais e cósmicos ¹⁸. Así nos momentos de transición anual correspondentes cos ciclos solsticiais-equinociais é cando adoitan celebrarse as festividades relixiosas.

3ª Sociolóxica. Nestes recintos sagrados se reflicte o seu sentido de identidade ou pertenza a

RAPAZ OFRECENDO UN VELÓN

un grupo por medio dunha serie de rituais. Tamén o seu sentido de integración de cara ao exterior. ***“La doble vertiente, hacia adentro, y hacia fuera del área de referencia***

¹⁴ WILLIAM A. CHRISTIAN, Jr: *Religiosidad popular. Estudio antropológico en un valle español*. Madrid: Tecnos, 1978, páx. 126.

¹⁵ MIGUÉLEZ DÍAZ, Xosé Antón: “Relixiosidade popular galega. Aproximación e chamadas”, en *Estudios Mindonienses*. Anuario de Estudios Histórico-Teolóxicos de la Diócesis de Mondoñedo-El Ferrol. T.2, páx.248.

¹⁶ BLANCO PRADO, J.M: *Religiosidad popular en el municipio de Begonte*, Lugo: Deputación provincial, 1991, páx.70.

¹⁷ BLANCO PRADO, J.M. e PERNAS BERMÚDEZ, Carmen: “I. Introducción: As romarías e o seu significado” (Os santuarios do concello de A Pastoriza (Lugo), en *Rev. Croa*. Asociación Amigos do Castro de Viladonga. Castro de Rei .Lugo. Referencia de: Carme Pernas Bermúdez, páx.71.

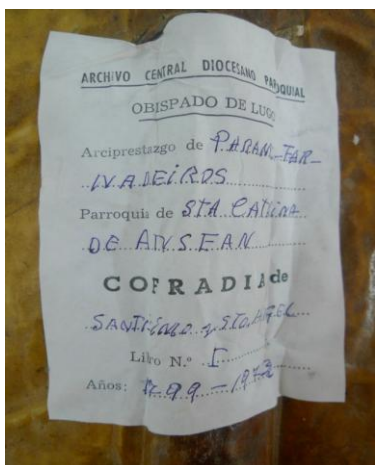
¹⁸ MALDONADO, Luís: “Los Santuarios en la religiosidad popular”, en *Santuarios del P. Vasco y Religiosidad popular*. II Semana de Estudios de Hª Eclesiástica del P.Vasco, Vitoria, 1982, páx. 70.

de cada centro de completa de esta forma, creando una red de relaciones de signo diverso”¹⁹.

4. O SANTUARIO DO SANTO ANXO DE ANSEÁN (O CORGO)

4.1. OS TRAZOS ARTÍSTICOS.

Trátase dunha igrexa parroquial, que está provista dunha porta principal alintelada, dun óculo, dunha espadaña sinxela e dunha porta lateral cun ventanal na parte superior. Ademais posue unha nave a dúas augas con cuberta de pizarra e que se asenta sobre un armazón de madeira. Tamén ten unha capela a catro augas máis alta e reducida que a nave cun arco de triunfo de medio punto sobre unhas impostas saíntes.

No interior do espacio sagrado hai un retablo central, de estípites, composto de tres hornacinas e dun ático. Nas hornacinas encontráanse as talles de Santa Catalina e San Antonio, obras do século XVIII. No ático, a talles de San Cristóbal, tamén do século XVIII. Ademais hai dos retablos laterais con varias talles do século XVII: Anxo co Neno; a Virxe do Carme e San Miguel.

A igrexa está provista dun amplo adro con cemiterio e contén unha magnífica custodía “Sol” de 1800.²⁰ A uns mil

CONFRARÍA DO SANTÍSIMO E DO SANTO ANXO.

metros atópase a Pena do Santo, e ó seu carón o local da Asociación de veciños de Anseán, onde o fregués Manuel Fernández “Lolo”, ten unha exposición permanente de gran valor relativa aos instrumentos do liño.

4.2. AS FONTES DOCUMENTAIS²¹

¹⁹ FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A: *Antropología de un viejo paisaje gallego*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Madrid: Ed. S. XXI, 1984, pax. 259.

LISÓN TOLOSANA, Carmelo: *Invitación a la Antropología cultural de España*. Madrid: Akal, 1980, pág. 93.

²⁰ VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Inventario Artístico de Lugo y su provincia*. Servicio Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, t.I, Madrid, 1975, páxs. 82-83.

²¹ VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Catálogo de los Archivos Parroquiales de la Diócesis de Lugo*, Lugo: Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial, 1991, páxs. 35-36.

- 2.1. Lib. Baut., perg., det., 1678-1715.²²
- 2.2. Lib. Baut., perg., 27 feb. 1785-22 jul. 1851, Fol.. 1-93v.
- 2.3. Lib. Baut., 20 feb. 1852-14 ag. 1934. Fol.. 1-105.
- 2.4. Lib. Baut., 6 nov. 1935-crte.
- 2.5. Lib. Baut., Manán, 1 en. 1892-25 set. 1945, fols. 1-89v., cronolog., 3 fols.
- 2.6. Lib. Baut., Manán, 9 dic. 1945-crte.
- 2.7. Lib. Matr. 30 jul. 1885. crte.²³
- 2.8. Lib. Dif., perg., 15 set. 1776-26 dic. 1850, fols. 1-47v.²⁴
- 2.9. Lib. Dif., 14 ag. 1852-crte.
- 2.10. Lib. Confirm., perg., 9 oct. 1798-12 feb. 1885, fols. 1-36v.²⁵
- 2.11. Lib. Fábr., perg., 1799-1892, fols.1-77.²⁶
- 2.12. Lib. Fábr., perg., 1692-1798, fols-1-226.
- 2.13. Lib. Fábr., 1816-crte.
- 2.14. Lib. Cofr., Stmo., Sto. Ángel, perg., 17-crte.²⁷
- 2.15. Lista Cofrades Stmo., Sto.Ángel, leg., s. fecha.
- 2.16. Lista Cofrades, leg., 1916.
- 2.17. Lista Cofrades, leg., 1936.
- 2.18. Lista Cofrades, leg., 1945.

4.3. A CONFRARIA DO SANTO ANXO E DO SANTÍSIMO.

As confrarías son agrupacións voluntarias formadas por laicos que teñen como finalidade fomentar o culto de determinadas imaxes. Reciben o seu nome dos misterios da relixión cristiá, das festas do Señor, da Virxe, dos santos...." *Las cofradías con asociaciones voluntarias de carácter laico, cuyos fines están relacionados formalmente*

---

²² Nos Libros de Bautismo se reflicte a a data, lugar de nacemento e bautismo, así como o nome asignado. Tamén o lugar de nacemento e veciñanza de pais, avós e padriños.

²³ Neste libros faise mención do momento no que se celebra o matrimonio: De día, de noite. Das razóns, se son viuvos, vellos etc.. O lugar, templo, ermida. Nomes, data e lugar de nacemento dos conxuxes, pais, testemuñas; dote da filla, en especie o en metálico etc.

²⁴ As partidas de difunto adoiten ser extensas: Idade, lugar de orixe e veciñanza, fillos, testamento, legados, lugar de sepultura etc.

²⁵ Trátase dos libros que menos datos ofrecen. Unicamente aparece a data e lugar no se que se celebra a confirmación, así como o bispo que actúa.

²⁶ Estes libros teñen interese dende unha perspectiva socio-económica. Adoita reflectir a administración da igrexa, mais tamén a descrición de montes parroquiais, cultivos, camiños, prezos de obxectos, importe dunha xornada de traballo etc.

²⁷ Son semellantes aos de Fábrica. Sen embargo adotan ser máis concretos, xa que se refiren unicamente a Confraría e aos seus socios.

con el culto a determinadas imágenes o advocaciones"²⁸.
 " La cofradía es la mediación fundamental para la animación y cristalización de las grandes devociones populares "²⁹.

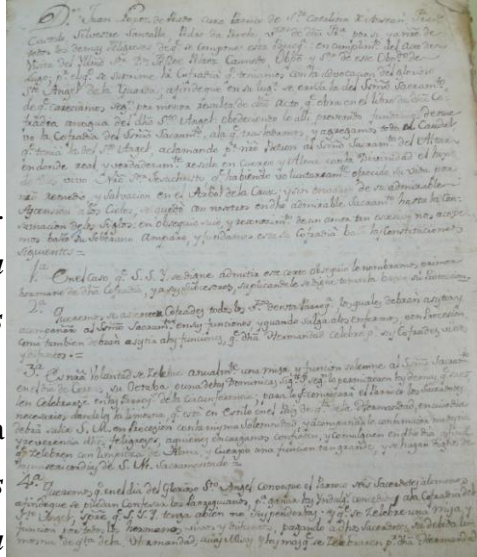
Tañen un obxectivo relixioso-católico e dependen da autoridade eclesiástica. "....son asociaciones cuyos fines son formalmente religiosos, estando sujetos, por ello, a la

jurisdicción eclesiástica y a la autoridad de la jerarquía católica"³⁰. Na confraría lévanse a cabo relacións de convivencia, sociabilidade, intercambio e reciprocidade. "*La cofradía es el núcleo focalizador de toda una vida y un dinamismo comunitario*"³¹.

ESTATUTOS DA CONFRARÍA

A confraría pode chegar a representar o nivel de identificación e integración de toda a comunidade. Nese caso a festa principal simbolizará o conxunto da comunidade mesma fronte ó mundo exterior. "*Cada fiesta es la expresión de identidad de la comunidad y también de su unidad*"³².

As confrarías en Galicia xa tiñan vixencia nos séculos XII e XIII. Así o código dado por D.Alfonso X a terra de Santiago no ano 1252, dice entre outras cuestións o seguinte: "*Otrossi mando que non fagan confrarías, nin iures males, nin ningures malos ayuntamientos, que sean a danno de la terra e a mengua do mio sennorio, sino para dar a comer a pobres, o para luminaria, o para soterrar muertos* "³³.

²⁸ ESCALERA REYES, Javier.- "La religiosidad popular. III. HERMANDADES, ROMERIAS Y SANTUARIOS. **HERMANDADES, RELIGION POPULAR Y PODER EN ANDALUCIA**. C. ALVAREZ SANTALO, MARIA XESUS BUXO y S.RODRIGUEZ BECERRA (COORDS.). Anthropos. Barcelona. 1989, páx. 459.

²⁹ MALDONADO, Luis.- " PARA COMPRENDER EL CATOLICISMO POPULAR". COFRADIAS Y HERMANDADES. Ed. Verbo Divino. Estella (Navarra). 1990, páx.87.

³⁰ ESCALERA REYES, Javier.- *Ob. cit*, páx. 460.

³¹ MALDONADO, Luis.- *Ob. cit*, páx. 87.

³² PITT RIVERS, Julián.- "L'identité locale vue à travers la fiesta". Coloquio Hispano-Francés. Culturas Populares. Diferencia, Divergencias, Conflictos. Universidad Complutense. Madrid. 1986, pg.13.

³³ LOPEZ FERREIRO, Antonio.- "Los Fueros Municipales de Santiago y su tierra". T.I. Santiago. 1985, pg.359.

Deste xeito as confrarías tiñan inicialmente como fins básicos: adicarse ós necesitados, enterrar ós mortos e iluminar o recinto eclesial cando haxa cultos levados a cabo pola confraría.

En Galicia as confrarías son abertas e verticais en contraposición a Andalucía onde tamén as hai pechadas³⁴ e horizontais³⁵. Son abertas xa que a persoa que o desexe pode pertencer a elas sempre que execute os estatutos da asociación; son verticais xa que en cada unha dela intégranse persoas pertencentes a distintas capas sociais.

Normalmente unha persoa pertence a unha confraría ben pola tradición familiar, pola amizade con algún membro delas, pola residencia etc. Isto motiva que calquera persoa poda ser membro de varias confrarías, aínda que nalgunha delas non teña a residencia do confrade.

Pois ben, polo que respecta aos séculos XIX e XX, a dinámica desta confraría foi a seguinte:

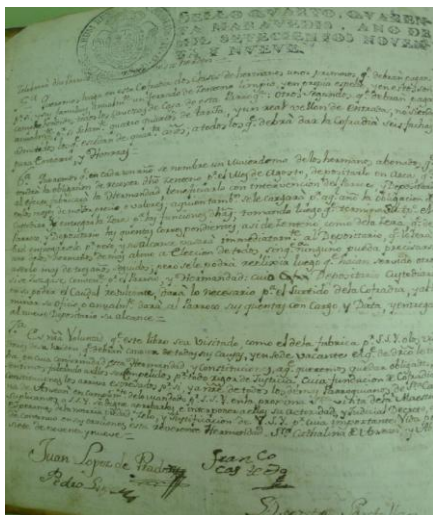
D. Juan López de Prado, párroco de Santa Catalina de Anseán, xunto a *Francisco Castedo*, *Silvestre Santalla* e *Pedro de Portela*, veciños de dita freguesía, comparecen diante dos demais fregueses desta parroquia en cumprimento do acto de visita do Ilmo. Sr. *D. Felipe Peláez Canedo*, bispo da diocese de Lugo, no que se suprime a confraría existente coa advocación do glorioso Santo Anxo da Garda coa finalidade de que no seu lugar se funde de novo a confraría do Santísimo Sacramento á que pasamos todo o

caudal que posuía a do Santo Anxo.

O día 7 de Abril do ano 1799 fundamos a devandita confraría, que se vai regular mediante as seguintes constitucións³⁶ :

1ª. Nomeamos ao Ilmo. Sr. bispo da diocese de Lugo, sempre que o desexe, así como aos seus sucesores primeiro irmán da dita asociación.

2ª. Queremos que todos os veciños desta parroquia se inscriban como confrades, e cumplan coas seguintes obrigacións: Acompañar ao Stmo.

ESTATUTOS DA CONFRARÍA

³⁴ A confraría pechada é aquela que amosa un número de socios limitado.

³⁵ A confraría horizontal reflicte dun xeito bastante preciso a segmentación e división social da comunidade

³⁶ Confraría do Santísimo e do Santo Anxo. Parroquia de Santa Catalina de Anseán. Arciprestado de Farnadeiros. Arquivo Central Diocesano Parroquial. Obispado de Lugo. Libro I. Anos 1799-1972.

Sacramento nas súas funcións e cando se leve aos doentes. Asistir as funcións que celebre a confraría polos confrades vivos e difuntos.

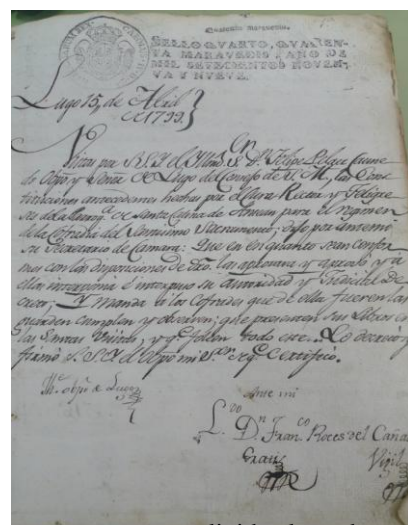
3ª. Desexamos que se celebre anualmente unha misa e unha función solemne ao Stmo. Sacramento ben no día do Corpus, na súa Octava ou nunha das dominicas seguintes sempre que o permitan as funcións ao Santísimo que se oficien nas parroquias cercanas. Para celebrar esta función o párroco deberá chamar aos cregos, que fagan falta dandolles a esmola estipulada pola confraría.

4ª. Resolvemos que o párroco convoque para a festividade do Santo Anxo a seis cregos a fin de que os fregueses da parroquia poidan confesarse para gañar as indulxencias concedidas á confraría do Santo Anxo sempre e cando o bispo da diócese de Lugo teña a ben non suspendelas. Así mesmo, acordamos que se celebre unha misa e función por todos os irmáns vivos e difuntos pagando aos cregos oficiantes a esmola acordada pola irmandade. Ademais todas as funcións relixiosas que leve a cabo dita asociación seran realizadas polo párroco ou polos cregos que ordene.

5ª. Acordamos que a confraría teña dúas clases de irmáns: Unha, que comprenda a todos os cabezas de familia da parroquia, que pagarán anualmente por si e polas súas familias un ferrado de centeo. Outra, que deberá pagar ao ano catro cuartos de tarxa³⁷ e un real de vellón de entrada non sendo admitidos os que superen os corenta anos. Todos teñen dereito a recibir da asociación seis fachas³⁸ para enterro e honras.

6ª. Queremos que todos os anos se designe na confraría un mordomo, que terá a obrigaón de recoller polo mes de Agosto as tarxas de centeo, depositalas nunha arca, que construírá a irmandade, e beneficiálas nos meses de mellor prezo coa intervención do párroco e o depositario. Tamén custodiará e entregará a cera para as diferentes funcións relixiosas.

7ª. Resolvemos que o depositario custodie na confraría o caudal resultante, así como o sustento da mesma. Ao rematar o seu mandato³⁹ ou anualmente dará a coñecer ao párroco as súas contas con cargo e data⁴⁰, entregando ao novo depositario o alcance actual da asociación.

37 Cota que os confrades pagaban na confraría.

38 Cirio ou velón de cera.

39 Os depositarios podían sere elixidos por un periodo de tres anos e mesmo reelixidos logo de que outros fregueses ocupen o cargo.

40 O cargo e a data fan referencia aos ingresos e gastos existentes na irmandade.

O libro da confraría ao igual que o libro de fábrica seran inspeccionados polo bispo da diócese de Lugo ou polos visitantes da Orde.

INSPECCIÓN DA CONFRARÍA

Por esta confraría pasaron uns 1800 confrades no periodo comprendido entre os anos 1915 e 1947⁴¹. No século pasado, a finais da década dos sesenta, a confraría tiña uns 1000 confrades ⁴².

4.4. A FESTIVIDADE E A PROCEDENCIA DOS DEVOTOS

A festividade do Santo Anxo celébrase o segundo domingo do mes de maio. Acoden devotos non so de diferentes parroquias de O Corgo (Lugo), senón tamén doutros concellos cercanos; entre outros, Baralla, Castroverde, Guntín, Láncara, Lugo, O Páramo e Portomarín .Polo tanto, este santuario posue un territorio de gracia supraparroquial e supramunicipal.

4.5. OS PEDIMENTOS

En xeral os devotos ofrécese por si mesmos ou para acadar algunha intercesión para outras persoas, que non podían vir ó santuario por algunha doenza. O Santo Anxo recibe unha devoción, que está moi ligada cos meniños. Polo tanto, non resulta estraño ver a un bo número de mulleres, que acoden ao santuario cos seus fillos no colo para dar grazas ao

polos
concedidos
pregar a súa
En bastantes
ofrecidos,
poden,
vindo a este
sagrado en
gracias”.

Santo
beneficios
ou para
intercesión.
casos os
sempre que
seguen
recinto
“acción de
Tamén hai

DEVOTA OFRECENDO UN VELÓN

⁴¹ Confraría do Santísimo e do Santo Anxo. Parroquia de Santa Catalia de Anseán. Arciprestado de Farnadeiros. Arquivo Central Diocesano Parroquial. Obispado de Lugo. Libro III. Anos 1915-1947..

⁴² VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Catálogo de los Archivos Parroquiales de la Diócesis de Lugo*, Lugo: Deputación Provincial, páx. 35.

devotos que veñen a este espazo sagrado por doenzas humanas como queda reflectido nalgúns corpos de cera, que aínda se encontran no santuario, e que representan a seres humanos, total ou parcialmente.

*“ Aquí era unha tradición que cando nacían os pequenos, desde os primeiros anos os pais sentíanse coa obrigación de traer aos fillos aquí ao Santo Anxo, e hoxe hai xente maior que segue acudindo cos fillos, cos netos e mantén a tradición ”*⁴³

4.6. AS PROMESAS OFRECIDAS AO SANTO.

A unidade básica de relación entre o devoto e a imaxe sagrada para resolver unha serie de problemas é a promesa. Esta consiste normalmente nun contacto directo e sagrado de forza moral entre a persoa e Deus por medio de Cristo ou dunha serie de mediadores como son as diferentes advocacións da Virxe e os santos. *“Para chegar con máis seguridade a ese Deus, non sempre persoal, o galego bota man dos santos e da Virxe...”*⁴⁴. Sen embargo o santo non sempre é como o define a Igrexa, xa que non é un intermediario ante Deus, senón que ten un poder primario. *“O Santo pode ser un ente con poder que lle son propios”*⁴⁵. A promesa á entidade sagrada e dun xeito claro o sistema social vixente no que alguén fai algo a cambio dunha posterior axuda cando chegue o momento axeitado. *“El intercambio de dones entre una persona y un ser sagrado es algo universal y fuertemente vinculante”*⁴⁶. Neste santuario podemos distinguir tres modelos de relación entre os devotos e as imaxes de devoción:

1º. A promesa xeralmente é condicional, é dicir, a imaxe de devoción concede a petición ó devoto e logo este leva a cabo a promesa; trátase dun cumprimento “a posteriori”. Este tipo de promesa recibe os nomes de *“Ofrenda condicionada”*⁴⁷ e *“Petición Condicional”*⁴⁸.

Manolo Fernández, (Lolo), de Anseán (O Corgo).

MOREIRAS SANTISO, Xosé. “A relixiosidade popular no sector rural”, *Rev. Encrucillada*, nº 9, Vigo, 1978, páx. 64.

⁴⁵ LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín: “Paganismo e cristianismo na relixiosidade popular”, en *Rev. Encrucillada*, nº 9. Ed. Sept, Vigo, 1978, p.45.

⁴⁶ MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Las Romerías/Peregrinaciones y sus símbolos*, Vigo: Ed. Xerais de Galicia, 1987, páx. 272.

⁴⁷ GONDAR PORTASANY, Marcial. “Racionalidad campesina y Relativismo cultural”, *Antropología y Racionalidad*, Santiago, 1980, páx..60.

2º. Algúns devotos veñen pregar a mediación da imaxe de devoción ante un problema determinado,

DEVOTAS PORTANDO VELÓNS ACESOS NA MISA

executando unha serie de rituais e ofrendas. Neste caso os diferentes rituais e ofrendas, que os devotos cumpren, teñen lugar antes de que lles sexa concedida a petición. Este tipo de promesa recibe os nomes de “Ofrenda propiciatoria”⁴⁹ e “Devoción Peticionaria”⁵⁰.

3º. Finalmente hai devotos, que acoden tódolos anos por algunha rogativa concedida pola imaxe de devoción noutrora. A este tipo de promesa dásele tamén o nome de “Ofrenda de acción de gracias”⁵¹.

As promesas máis frecuentes, que se realizan neste santuario están relacionadas con diferentes rituais e ofrendas.

4.7. OS RITUAIS .

Arnold Rose sinala que os rituais distínguense polos seguintes elementos: Posúen unha regularidade e periodicidade ó estar relacionados con certas festas; teñen un sentido para certo número de persoas; adoitan presentarse dun xeito dramático; e producen “consensus” de sentimentos mediante unha experiencia participativa⁵². O rito é un universal cultural presente en todas as culturas. É inseparable de momentos

RITUAL DE “POÑER O SANTO”

GONDAR PORTASANY, Marcial. *Crítica da razón galega. Entre o nós-mesmos e nós-outros*. Vigo: A Nosa Terra, 1993, páx. 153.

⁴⁸ WILLIAM CRISTHIAN, A. Jr. *Religiosidad popular. Estudios antropológico en un valle español*. Madrid: Tecnos, 1978, páx. 134.

⁴⁹ GONDAR PORTASANY, Marcial. *Ob. cit.* 1980, páx. 60.

GONDAR PORTASANY, Marcial. *Ob. cit.* 1993, páx. 154.

⁵⁰ WILLIAM CRISTHIAN, A. Jr. *Ob. cit.* 1978, páx. 134.

⁵¹ GONDAR PORTASANY, Marcial. *Ob. cit.*, 1980, páx. 60.

“ “ “ “ “ 1993, páx. 154.

⁵² “Rituais”, *Antropológica*, Instituto de Antropología de Barcelona, nº 6, 1977, páx. 99.

importantes no ciclo da vida e vai acompañado de danza, canto, música, percusión, bandeiras, cor...; tamén amosa analogías, metáforas e polaridades que trata de superar...⁵³.

4.7. 1. OS RITUAIS COLECTIVOS.

4.7.1.1. A CELEBRACIÓN DE MISAS.

Neste recinto sagrado foron oficiadas misas as dez e once da mañá; ó mediodía e a unha da tarde, momento no que dous cregos da cidade de Lugo máis o párroco concelebraron a misa solemne ⁵⁴. A misa resulta ser un momento de máxima tensión devocional. Tentan seguila o maior número de devotos a pesar dos inconvenientes que poida ocasional o encontrar un lugar axeitado⁵⁵.

4.7.1.2. O RITUAL DA PROCESIÓN.

Ao rematar a misa solemne, levouse a cabo a procesión, que percorreu o perímetro do santuario ⁵⁶. Nalgúns recintos sagrados de Quiroga ⁵⁷, Pantón ⁵⁸ , Sober ... a procesión lévase a cabo antes da celebración da misa solemne.

Na procesión interviron os seguintes elementos:

1º. A cruz parroquial levada un fregués da comunidade parroquial.

2º. A imaxe do Santo Anxo levada nas andas por catro homes da freguesía de Anseán.

⁵³ LISON TOLOSANA, Carmelo: “Rito, funciones y significado”, *Música oral del Sur: Música hispana y ritual*, nº 9, Junta de Andalucía, 2012, páxs.22-28.

⁵⁴ Ano 2011.

⁵⁵ GONZALEZ REBOREDO, Xosé M. *Guía das Festas Populares de Galicia*. Vigo: Ed. Galaxia, 1997, pág. 132.

⁵⁶ A procesión neste santuario foi introducida de novo polo actual crego D. Daniel Rodríguez.

⁵⁷ BLANCO PRADO, José Manuel e RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Manuel. “La devoción popular en el Santuario de la Ermita (Quiroga)”, en *Lucus*, Boletín Informativo da Deputación de Lugo, nº 42, 1994, páxs. 35-37.

⁵⁸ BLANCO PRADO, José Manuel. *Exvotos e Rituais nos Santuarios Lucenses*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 1996, pág. 134.

3º. A advocación do Carme portada tamén nas andas por catro mulleres da parroquia.

4º. Os cregos concelebrantes.

5º. Os asistentes ao ritual colocados sen distinción de idade e sexo.

O RITUAL DA PROCESIÓN

A procesión é un ritual relixioso que ten como finalidade expresar pública e colectivamente un culto, un diálogo coa divindade correspondente. Utiliza normalmente un espacio fora do templo que pasa a ser un soporte para esa hierofanía, para esa manifestación relixiosa. Polo tanto, ás rúas, as prazas, e calquera espacio de acollida do ritual recibe unha reinterpretación con posibilidade de valores de sacralidade. Deste xeito, as imaxes, que saen na procesión, santifican o espacio que percorren, proporcionando unha enerxía positiva a tódolos seres, tanto persoas como animais, que se encontran en dito espacio. ***“Dando una vuelta alrededor del santuario, la imagen santa o la reliquia sacralizan no sólo a las personas y a los animales, sino también a todo el entorno geográfico”***⁵⁹. Segundo a disposición da procesión **ÁLVAREZ GASTÓN** distingue unha serie de características: ***“Se trata de manifestaciones más multitudinarias no sólo por los participantes activos, sino también por los numerosos espectadores. Dentro de la comunidad local es algo que llega vitalmente a los feligreses. Los elementos fundamentales de toda procesión son: las imágenes, la forma de llevarlas, el pueblo que participa y el que mira, el espíritu de la celebración –cantos, rezos, silencio...”***⁶⁰. Las procesiones son como un ritual de peregrinación menor. Guiada por la cruz procesional seguida de los estandartes, la comunidad eclesial camina a través de las calles, como dramatización de la historia sagrada, como exaltación epifánica, pero, sobre todo, como ritual de camino penitencial y salvífico⁶¹.

4.7.2. OS RITUAIS DE PARTICIPACIÓN INDIVIDUAL.

4.7.2.1. O RITUAL DE VIR ANDANDO Ó SANTUARIO.

⁵⁹ MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Ob. cit.* 1987, páx. 175.

⁶⁰ ÁLVAREZ GASTÓN, Rosendo. *La religión del pueblo. Defensa de sus valores.* Madrid: B.A.C, 1976, páxs. 91-92.

⁶¹ AGUIRRE BAZTÁN, Angel. *Ob. cit.* 1993, páx. 107.

Hai anos bastantes devotos acudían ó santuario andando desde o seu lugar de orixe, como sacrificio previo antes de entrar en contacto co sagrado. Na actualidade, aínda que a maioría fan a viaxe en coches particulares, segue habendo pervivencias deste ritual. Así

O RITUAL DA PROCESIÓN

pódese apreciar como hai devotos, que aínda veñen caminando desde aquelas entidades de poboación cercanas ao recinto sagrado.

4.7.2.2. OS RITUAIS DE CONTACTO.

O desexo de todo devoto é entrar en contacto coas imaxes e demais elementos e obxectos vinculados ó santuario, xa que o sagrado proxecta a súa cualidade, sacraliza. Entre os rituais de contacto máis habituais sinalamos os seguintes:

A. O RITUAL DE POÑER O SANTO.

Este ritual consiste en que dous fregueses da parroquia, realizan cunha imaxe pequena do Santo Anxo, unha cruz por riba da cabeza dos devotos. Estes bican dita imaxe e deixan unha esmola nunha bandexa ou boeta, situada ao caron dos poñentes- un home e unha muller- . Ámbos os dous, mentres levan a cabo o ritual, pronuncian unhas xaculatorias. Así, o fregués, situado áo pé do retablo lateral esquerdo, dice:

*“Santo Ángel de la Guarda
te guarde y te libre de todo mal. Amen”.*

Pola súa banda, a freguesa , colocada xunto ao retablo lateral dereito profire en galego castelanizado a seguinte:

*“ Santo Anxo bendito
te defenda de todos os males. Amén”*

Segundo as oracións devanditas o santo non sempre é como o define a Igrexa, xa que non é un intermediario ante Deus, senón que ten un poder primario. ***“O Santo pode ser un ente con poder que lle son propios”***⁶².

RITUAL DE “POÑER O SANTO”

⁶² LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín: “Paganismo e cristianismo na relixiosidade popular”, en *Rev. Encrucillada*, nº 9. Ed. Sept, Vigo, 1978, p.45.

Este ritual emprégase en moitos santuarios non só galegos senón tamén doutras comunidades do Estado español así como doutras nacións nas que segue habendo un forte contido relixioso de base católica “ *En muchos santuarios bretones los romeros besan las reliquias expuestas delante del coro*”⁶³. “*Los romeros portugueses, al terminar la misa, se agolpan para besar las imágenes del santo*”⁶⁴.

4.8. AS OFRENDAS.

4.8.1. AS MISAS.

A misa é unha das promesas básicas, que levan a cabo os devotos nos santuarios ós que acoden. Esta ofrenda é anotada nun libro polo párroco ou por un fregués da parroquia, na que está situado o recinto sagrado. Neste santuario os devotos ofreceron no ano 2011 unhas sesenta misas. O seu custo foi de sete euros. Todas as misas ofíciaas o párroco no transcurso do ano.

4.8.2. OFRENDA EN METÁLICO.

PETITORIO DO SANTO ANXO

Trátase dunha ofrenda, que se está facendo moi usual, en case todos os santuarios desta provincia. Lévese a cabo dos seguintes xeitos:

2.1. Os devotos, logo de poñe-lo santo, deixan unha esmola nunha bandexa ou boeta, que se encontra ó carón do poñente.

2.2. Un sancristán ou fregués da parroquia vai recollendo nunha bandexa ou petitorio a esmola dos devotos, que asisten á misa.

2.3. Nos petos que se atopan no interior do santuario.

4.8.3. OS EXVOTOS DE CERA.

⁶³

MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Ob. cit.*, 1987, páx. 170.

⁶⁴

MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Ob. cit.* 1987, páx. 170.

Estes exvotos son obxectos artesanais, que simbolizan a una serie de animais: cochos, eguas, vacas, así como ó corpo humano e algunhas das súas partes: brazos, mans, pernas, pés... Estas figuras eran levadas ao santuario polos devotos en testemuña do seu agradecemento pola influencia benéfica que o Santo Anxo exercera na cura de diferentes doenzas humanas. En todos os exvotos repítense tres elementos básicos: A promesa dun don a unha entidade sagrada pola consecución dun beneficio. O convencimento propio do individuo cando a entidade satisfizo a súa petición; e, finalmente, o don prometido polo ofrendante facendo constar públicamente que cumpriu a súa promesa. Ademais os exvotos deben amosar unha serie de trazos que os posibilitan como tal; así deben gardar unha relación coa persoa que recibiu o favor e o suceso que o motiva; e, tamén, perdurar no tempo, e dicir pervivir mesmo da morte da persoa que o ofreceu. “*Hai un tipo especial de ofrenda, os exvotos, que serven como sinal e lembranza do beneficio recibido*”⁶⁵. “*Estes exvotos foron e son moi abundantes en case todos os centros de romaría e permanecen expostos no altar como mostra das peticións feitas e como manifestación pública do poderío e capacidade de convocatoria do santo*”⁶⁶.

No retablo lateral dereito do santuario do Santo Anxo aínda encontramos algúns exvotos de cera, que representan a figuras humanas, total e parcialmente. De todos xeitos este tipo de ofrenda segue sendo moi peculiar no Santuario do San Bernabé de Castrillón (O Corgo).

No Museo de Pontevedra hai unha serie de terracotas procedentes do santuario itálico de Calvi, situado na Campania. Neste santuario dedicáronse moitos exvotos ós deuses itálicos durante varios séculos. Destacan as cabezas de homes e mulleres, algúns animais: cochos, vacas. A maioría destas terracotas, feitas con molde, estiveron policromadas, sendo interesante comprobar

⁶⁵

MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Antropoloxía de Galicia*. Vigo: Ed. Xerais, 2000, páx. 494.

⁶⁶

GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé M. *Ob. cit.*, 1997, páxs. 133-134.

a súa semellanza cos exvotos de cera que aínda se ofrecen en bastantes santuarios.

EXVOTOS DE CERA

4.8.4. OS VELÓNS.

Na actualidade os devotos ofrecen “velóns” ou cirios pequenos, que un fregués da parroquia vende a un euro e medio no interior do espacio sagrado.⁶⁷ Adoitan colocalos a ámbos lados do retablo central e, tamén, no retablo lateral dereito, permanecendo acesos ata que rematan os diferentes oficios relixiosos. Tamén hai devotos que oen as distintas misas ,que se ofician no santuario, portando un velón aceso nas súas mans.

Algúns devotos compran a un euro e medio distintos recordos do Santo Anxo, como

medallas e pulseiras .

Finalmente ao rematar os oficios relixiosos un grupo de gaiteiros toca algunhas pezas ao carón do recinto sagrado, onde tamén se encontra un posto de venda de rosquillas, que ten moita aceptación entre os fregueses asistentes.

POSTO DE VENDA DE OBXECTOS RELIXIOSOS

4.9. BREVE RESUMO DOS RITUAIS E OFRENDAS EXISTENTES NOS TRES SANTUARIOS ANALIZADOS: AS VIRTUDES. O SAN BERNABÉ E O SANTO ANXO.

PROMESAS REALIZADAS NOS TRES SANTUARIOS DE “O CORGO”			
LITURXIA OFICIALISTA	SANTUARIO DAS VIRTUDES	SANTUARIO DO SAN BERNABÉ	SANTUARIO DO SANTO ANXO
RITUAIS			
MISAS	X	X	X
PROCESIÓN	X	X	X

⁶⁷

Año 2011.

OFRENDAS			
ESMOLAS	X	X	X
VELÓNS	X	X	X
MISAS	X	X	X
LITURXIA NON OFICIALISTA			
RITUAIS			
“POÑER O SANTO”	X	X	X
CIRCUNVALACION		X	
PASAR PANOS POLA IMAXE	X	X	
OFRENDAS			
EXVOTOS DE CERA		X	

4.10. CONSIDERACIÓNS FINAIS. CLAVES DE INTERPRETACIÓN REFERENTES AOS TRES SANTUARIOS DE “O CORGO”.

A narración lendaria e mítica sobre a aparición de A Virxe no lugar de As Virtudes (Pedradita) implica, desde a perspectiva tradicional, a adscrición dun vínculo orixinario entre o culto mariano e a paisaxe onde se establece. Neste caso este tipo de relatos son o froito de manifestacións entre unha comunidade e a súa imaxe de devoción, como un punto de encontro entre o humano e o sagrado. Deste xeito – segundo a opinión de *Honorio Velasco*- un símbolo universal se converte en particular, mediante unha crenza local.

Respecto ás imaxes de devoción, que están presentes nestes recintos sagrados, compre dicirmos que dende unha óptica oficialista operan como mediadoras perante Deus e condensan toda a virtude e

o poder sobrenatural; mais desde unha

POSTO DE VENDA DE ROSQUILLAS

visión, ligada coa piedade popular, as diferentes entidades sagradas (diferentes advocacións de Cristo, da Virxe e, tamén, os diferentes santos) posúen poderes e influencias propias. Polo tanto, con elas establécese unha importante comunicación por medio da palabra e de certas actitudes somáticas encamiñadas a acadar o seu amparo e benevolencia. Mais este favor sacro hai que relacionalo ao grao de protección ás estruturas do intercambio económico igualitario nun xeito de ***“dou para me deas”***. Polo tanto, os devotos realizan rituais e deixan unha serie de ofrendas para satisfacer á súa parte no acordo.

Por outra banda, a dimensión sacra transmítese ao exterior xa dunha maneira directa por medio da procesión, xa a través de elementos naturais, como a auga das fontes. En ambos os dous casos, procúrase o efecto salutífero. A única diferente é que mentres o primeiro é común a todos os santuarios analizados; o segundo, en cambio, só é visible na comunidade de Pedradita, onde algunhas doenzas relacionadas coa pel e os ollos tentan curarse nun manantial por medio de ritos ben arraigados. Nesta comunidade existe a crenza de que a medida que os panos vaian podrecendo ao carón da fonte, as doenzas das persoas irán erradicándose. Trátase, pois, dun ritual baseado na analoxía, xa que a descomposición dos panos configura un símbolo de destrución. Cumprírase, así, a observación feita xa a finais do século XIX por Frazer de que ***“con frecuencia os ritos consisten nunha imitación dos efectos que a xente desexa producir”***. Así mesmo, o contacto coa auga implica sempre unha rexeneración, non só porque a disolución vai seguida dun novo nacemento, senón tamén porque a inmersión fertiliza e multiplica o

potencial de vida.

Finalmente, as celebracións relixiosas nos referidos santuarios complementáanse – agás o do Santo Anxo (Anseán)- cunha dimensión laixa ou profana na que os fieis en xeral gozan dun tempo de lecer, mercan produtos de diferente índole,

GRUPO DE GAITEIROS AMENIZANDO A ROMAXE

entre os que hai que salientar as rosquillas, e atenden nas casas de seu aos invitados cun bo xantar. Logo, á noite, é o tempo para bailar unas pezas. Polo tanto, estas romaxes reflicten cara ao exterior unha serie de elementos básicos, como os ritos relixiosos, a comensalía, as relacións de amizade e de parella, a solidariedade comunal e a alegría como factor predominante.

5. BIBLIOGRAFÍA.

ÁLVAREZ GASTÓN, Rosendo. *La religión del pueblo. Defensa de sus valores*. Madrid: B.A.C, 1976, páxs. 91-92.

ARREGUI, Gurutze e MANTEROLA, Ander.: “Religiosidad popular”, en Aguirre, Ángel (dir.). *Diccionario temático de Antropología*. Barcelona: Boixaneu, 1993, páx.532.

BLANCO PRADO, J.M: *Religiosidad popular en el municipio de Begonte*, Lugo: Deputación provincial, 1991, páx.70.

BLANCO PRADO, José Manuel e RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Manuel. “La devoción popular en el Santuario de la Ermida (Quiroga)”, en *Lucus*, Boletín Informativo da Deputación de Lugo, nº 42, 1994, páxs. 35-37.

BLANCO PRADO, José Manuel. *Exvotos e Rituais nos Santuarios Lucenses*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 1996, páx. 134.

BLANCO PRADO, J.M. e PERNAS BERMÚDEZ, Carmen: “ I. Introducción: As romarías e o seu significado” (Os santuarios do concello de A Pastoriza (Lugo), en *Rev. Croa*. Asociación Amigos do Castro de Viladonga. Castro de Rei .Lugo. Referencia de: Carne Pernas Bermúdez, páx.71.

CANCIO FERNÁNDEZ, José: Delineante, autor do mapa.

CASTÓN BOYER, Pedro.: “La religiosidad tradicional en Andalucía. Una aproximación sociológica”, en CASTÓN BOYER y otros, *La religión en Andalucía. Aproximación a la religiosidad popular*. Sevilla: Edt. Andaluzes Unidos, 1985, p. 101.

CHRISTIAN JR, William A.: *Religiosidad local en la España de Felipe II*, Madrid: Nerea, 1991, pax. 11.

CHRISTIAN, JR, William A.: *Religiosidad popular. Estudio antropológico en un valle español*. Madrid: Tecnos, 1978, páx. 126

ESCALERA REYES, Javier.- "La religiosidad popular. III. HERMANDADES, ROMERIAS Y SANTUARIOS. **HERMANDADES, RELIGION POPULAR Y PODER EN ANDALUCIA**. C. ALVAREZ SANTALO, MARIA XESUS BUXO y S.RODRIGUEZ BECERRA (COORDS.). Anthropos. Barcelona. 1989, páx. 459.

FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A: *Antropología de un viejo paisaje gallego*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Madrid: Ed. S. XXI, 1984, pax. 259.

GALLEGO, Andrés.: “ Práctica religiosa y mentalidad popular en la España Contemporánea”, en *Hispania Sacra*, 46, 1994, páx. 331.

GONDAR PORTASANY, Marcial. "Racionalidad campesina y Relativismo cultural", *Antropología y Racionalidad*, Santiago, 1980, páx..60.

GONZALEZ REBOREDO, Xosé M. *Guía das Festas Populares de Galicia*. Vigo: Ed. Galaxia, 1997, páx. 132.

LISÓN TOLOSANA, Carmelo: *Invitación a la Antropología cultural de España*. Madrid: Akal, 1980, páx. 93.

LISON TOLOSANA, Carmelo: "Rito, funciones y significado", *Música oral del Sur: Música hispana y ritual*, nº 9, Junta de Andalucía, 2012, páxs.22-28.

LOPEZ FERREIRO, Antonio.- "Los Fueros Municipales de Santiago y su tierra". T.I. Santiago. 1985, pg.359.

LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín: "Paganismo e cristianismo na relixiosidade popular", en *Rev. Encrucillada*, nº 9. Ed. Sept, Vigo, 1978, p.45.

MALDONADO, Luís: "Los Santuarios en la religiosidad popular", en *Santuarios del P. Vasco y Religiosidad popular*. II Semana de Estudios de Hª Eclesiástica del P.Vasco, Vitoria, 1982, páx. 70.

MALDONADO, Luís.: "Dimensiones y tipos de la religiosidad popular", en *Concilium (Rev. Internacional de Teología)*, 206, 1986, páxs.9-18.

MALDONADO, Luis.- " PARA COMPRENDER EL CATOLICISMO POPULAR". COFRADIAS Y HERMANDADES. Ed. Verbo Divino. Estella (Navarra). 1990, páx.87.

MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Las Romerías/Peregrinaciones y sus símbolos*, Vigo: Ed. Xerais de Galicia, 1987, páx. 272.

MIGUÉLEZ DÍAZ, Xosé Antón: " Relixiosidade popular galega. Aproximación e chamadas", en *Estudios Mindonienses*. Anuario de Estudios Histórico-Teolóxicos de la Diócesis de Mondoñedo-El Ferrol. T.2, páx.248.

MOREIRAS SANTISO, Xosé. "A relixiosidade popular no sector rural", *Rev. Encrucillada*, nº 9, Vigo, 1978, páx. 64.

PRAT I CAROS, Joan: "Los Santuarios Marianos en Cataluña: una aproximación desde la etnografía", en *La Religiosidad popular, III*. Hermandades, Romerías, Santuarios. Anthropos, Barcelona, 1989, páx. 227.

PITT RIVERS, Julián.- "L'identité locale vue à travers la fiesta". *Coloquio Hispano-Francés. Culturas Populares. Diferencia, Divergencias, Conflictos*. Universidad Complutense. Madrid. 1986, pg.13.

VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Inventario Artístico de Lugo y su provincia*. Servicio Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, t.I, Madrid, 1975, páxs. 82-83.

VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Catálogo de los Archivos Parroquiales de la Diócesis de Lugo*, Lugo: Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial, 1991, páxs. 35-36.

VOVELLE, Michel.: “La religión popular”, en Ideologías y mentalidades. Barcelona: Ariel, 1985, pp.125-131.

XIZ, Xulio: O Corgo, amplo horizonte. O Corgo: Ed. Concello de O Corgo, páx. 99.